

ПРОЦЕСИ РОЗПАДУ РАДЯНСЬКОГО СОЮЗУ: ОСНОВНІ ТЕНДЕНЦІЇ ТА ЗНАЧЕННЯ ДЛЯ УКРАЇНИ

ЗАДОРОЖНІЙ Олександр Вікторович - кандидат юридичних наук, професор, завідувач кафедри міжнародного права Інституту міжнародних відносин Київського національного університету ім. Тараса Шевченка

Стаття посвячена центробежним процесам, характерним для періода Перестройки в Советском Союзе, их предпосылкам, тенденциям и последствиям. Проанализированы сущность этих тенденций в Украинской ССР, последние попытки руководства Союза ССР сохранить единство государства путем заключения нового Союзного договора, сделаны выводы относительно основных причин распада Советского Союза.

Ключові слова: *Союз Радянських Соціалістичних Республік, Українська Радянська Соціалістична Республіка, Союзний договір, «Новоогарьовський процес», Декларація «Про державний суверенітет України».*

До початку 1980-х у Союзі РСР чітко проявились тенденції загальної кризи, проявами якої були відставання від держав Заходу у високотехнологічних галузях, низька якість продукції, неефективне виробництво, низький рівень продуктивності праці [1], проблеми сільського господарства (СРСР не міг забезпечити населення продовольством та витрачав великі гроші для його закупівлі за кордоном).

Радянський політичний устрій та команда економіка виглядали анахронізмом на тлі прискореного науково-технічного та соціально-економічного прогресу держав Заходу [2]. Відбувалось зростання корупції, переслідування інакомислення і готовність до опору йому все більш широких верств населення [3].

У цих умовах новим генеральним секретарем ЦК КПРС М.Горбачовим (обі-

йняв найвищу державну посаду СРСР 11.03.1985 р.) було проголошено так звану «Перебудову», офіційно закріплену напрямком розвитку Радянського Союзу на січневому пленумі ЦК КПРС 1987 р. Заходи Перебудови, що стали реально здійснюватись ще з 1985 р., були суперечливими, відзначались чергуванням нерішучих і різних кроків та контрзаходів з введення або обмеження ринкової економіки і демократії. Серед основних з них – антиалкогольна кампанія 1985 р., що призвела до дефіциту цукру унаслідок самогонваріння і введення карток на цукор; кампанія боротьби з нетрудовими доходами 1986 р.; «Прискорення» – розвиток виробничих потужностей, насамперед, у машинобудуванні; введення перших елементів ринкової економіки в СРСР через сприяння зародженню кооперативного руху, переведення підприємств на госпрозрахунок, самокупність і самофінансування; реформа влади, запровадження виборів до Верховної Ради та у місцеві ради на альтернативній основі; припинення кримінальних переслідувань за інакомислення; гласність, фактичне зняття партійної цензури на засоби масової інформації та твори мистецтва; придушення локальних національних виступів і конфліктів (силовий розгін мітингу молоді в Алма-Аті, введення військ до Азербайджану, демонстрації у Грузії, розгортання багаторічного конфлікту в Нагірному Карабасі, придушення сепаратистських устремлінь прибалтійських республік); низка непроду-

маних економічних заходів, що призвели до дефіциту продовольства, введення карткової системи та інфляції [4].

В Україні у період Перебудови відбувалося піднесення національної самосвідомості, значно активізувались громадські та політичні рухи. При цьому, важливо, що оскільки з огляду на розуміння радянським керівництвом «неблагонадійності» населення, в УРСР суспільні дисципліни перебували під щільнішим ідеологічним контролем, ніж в інших республіках Радянського Союзу, вказане піднесення відбувалось як в межах санкціонованої комуністичним керівництвом діяльності, так і в «нелегальній площині». Функціонували Спілка письменників України, самвидавний журнал «Український вісник», Українська гельсінська група.

У другій половині 80-х рр. криза суспільно-економічного ладу стала очевидною в усіх без винятку республіках СРСР, зачіпаючи, у більшій чи меншій мірі, усі сфери життєдіяльності. У цих умовах керівництво Радянського Союзу взялося за вдосконалення непорушних з часів Леніна політичних механізмів радянської системи влади, передусім на конституційному рівні. До Конституції Союзу РСР 1977 р. було внесено цілий ряд поправок, 01.12.1988 р. – відразу у три розділи: змінено виборчу систему та засновано З'їзд народних депутатів [5; 25]. 20.12.1989 р. було змінено положення ст. 108, 110, 111, 121, 122 та 130, що стосувались З'їзду народних депутатів [6; 32]. 23.12.1989 р. – внесено зміни до ст. 125 щодо конституційного нагляду [7; 38]. 14.03.1990 р. здійснені наймасштабніші зміни до Конституції, якими було скасовано положення про однопартійність і керівну роль КПРС, засновано посаду Президента СРСР, введено інститут приватної власності («власність радянських громадян») [8; 42]. 10.04.1990 р. було прийнято Закон СРСР «Про основи економічних відносин Союзу РСР, союзних і автономних республік», яким розширено права республік Радянського Союзу у відповідній сфері [9; 270], 26.04.1990 р. було прийнято Закон СРСР «Про розмежування повноважень між Союзом РСР і суб'єктами федерації», яким права республік було суттєво розширено [10; 329].

Як бачимо зі змісту вказаних нормативно-правових актів, керівництво Радянського Союзу було вимушено постійно йти на розширення повноважень республік, намагаючись зберегти єдність СРСР. Однак Перебудова вислизнула з-під контролю Кремля і перетворилася на революційний процес. Відбувся розпад системи, яка віджила свій історично зумовлений строк існування. При цьому, силове поле, в якому існували союзні республіки і держави Центрально-Східної Європи, зникло.

Відповідно, республіки СРСР почали застосовувати на практиці норми Конституції СРСР про право на вихід з федерації (сецесію). Першими це здійснили республіки Балтії та політично маргіналізована Кремлем Російська Федерація, а услід за ними – й інші [2]. Республіки оголошували про державний суверенітет, 16.07.1990 р. Декларацію «Про державний суверенітет України» прийняла і Верховна Рада УРСР. В Декларації було передбачено «верховенство, самостійність, повноту і неподільність влади Республіки в межах її території та незалежність і рівноправність у зовнішніх відносинах», закріплено безперервність державності України, закріплено статус України як суверенної держави (хоча і в існуючих кордонах СРСР), врегульовано діяльність її вищого представницького органа, що мав виключне право виступати від імені всього народу – Верховної Ради УРСР на основі верховенства Конституції. Було проголошено про встановлення українського громадянства, територіальне верховенство республіки на всій її території, право на самостійне здійснення міжнародних відносин [11; 429].

Загалом, у період 1990-1991 рр. відбувається активний розвиток власного законодавства України у всіх основних сферах суспільного життя [12; 445]. 03.08.1990 р. було прийнято Закон «Про економічну самостійність Української РСР», метою якого було визначення змісту, цілей і основних принципів економічної самостійності України як суверенної держави. Було прийнято й інші закони, спрямовані на створення власної правової системи – «Про власність» від 17.02.1991 р., «Про підприємства в

Україні» від 27.03.1991 р., «Про банки і банківську діяльність», «Про внесення змін і доповнень до Кодексу законів про працю Української РСР при переході республіки до ринкової економіки» від 20.03.1991 р.

Україна усе наполегливіше налагоджувала власну систему відносин зі світовим співтовариством. До кінця 1990 р. Україною укладено двосторонні угоди з Литвою, Латвією, Естонією, Білорусією, Узбекистаном і Казахстаном. 19.11.1990 р. було підписано, можливо, найбільш знакову угоду цього періоду – Договір із Російською Радянською Федеративною Соціалістичною Республікою, ратифікований Постановою ВР УРСР 22.11.1990 р.

До весни 1990 р. можливості «плавної» модернізації радянської федерації шляхом внесення змін до Конституції Союзу та реформування законодавчої бази були вичерпані, так і не принісши її ініціаторам бажаних результатів. Тенденції децентралізації економічного, політичного та соціально-культурного життя в СРСР стали переростати в дезінтеграційний процес [13; 16].

Останні спроби зберегти СРСР від розпаду було вирішено здійснювати шляхом кардинального оновлення Союзу на базі нового Союзного договору на заміну Договору 1922 р. [14; 57] (хоча це й виглядало дивним, адже Договір 1922 р. не було ратифіковано сторонами, а відповідні положення були включені у першу Конституцію СРСР). За задумом реформаторів майбутній Договір повинен був наповнити новим змістом федеративні відносини в СРСР [15; 2].

До процесу вироблення Союзного договору долучались вчені-юристи, які висловлювали своє бачення шляхів подальшого існування Союзу. 03.12.1990 р. Верховна Рада СРСР підтримала запропоновану Президентом СРСР М.Горбачовим концепцію проекту Союзного Договору і передала її для обговорення на IV З'їзді народних депутатів СРСР [16; 1077]. Відповідно до концепції оновлений Союз був покликаний забезпечувати: рівноправність всіх громадян країни незалежно від національності та місця проживання; рівноправність народів, якою б не була їхня чисельність, їхнє

невід'ємне право на самовизначення і вільний демократичний розвиток; територіальну цілісність суб'єктів федерації; гарантії прав національних меншин; зміцнення позицій і авторитету Союзу як гаранта миру і міжнародної безпеки.

25.12.1990 р. депутати IV З'їзду, провівши поіменне голосування, постановили вважати необхідним збереження СРСР як оновленої федерації рівноправних суверенних республік, в якій повною мірою мали би забезпечуватися права і свободи людини будь-якої національності [17].

Того ж дня, за ініціативою М.Горбачова [18; 42], З'їздом було прийнято постанову з питання проведення всесоюзного референдуму про збереження оновленого Союзу як федерації рівноправних суверенних республік [19; 1161]. Референдум було вирішено провести 17.03.1991 р. Рішенням від 16.01.1991 р. Верховна Рада СРСР затвердила зміст питання, що виносилось на голосування 17.03.1991 р. таким чином: «Чи вважаєте ви необхідним збереження Союзу Радянських Соціалістичних Республік як оновленої федерації рівноправних суверенних республік, у якій повною мірою гарантуються права та свободи людини будь-якої національності?» [20; 3].

Радянській владі усе ж таки вдалося домогтися, щоб на референдумі 17.03.1991 р. «за» проголосувала більшість громадян, окрім населення шести республік (Литва, Естонія, Латвія, Грузія, Молдавія, Вірменія), в яких вищі органи влади відмовилися проводити референдум, оскільки уже оголосили про незалежність або про перехід до незалежності згідно з результатами уже проведених в них референдумів про незалежність [15; 27].

Розпливчатий характер питання референдуму (сутність «оновленої федерації рівноправних суверенних республік» розкрито не було) не дав підстав стверджувати – громадяни республік «за» чи «проти» єдиної союзної держави. Тому результати референдуму дозволяли протилежним політичним таборам одночасно трактувати їх як свою перемогу. Хоча ані переможців, ані переможених у контексті невизначеності політичних наслідків волевиявлення не

було. Лише подальший розвиток подій поступово давав відповіді на запитання, які мав вирішити референдум [21; 41-44].

До середини 1991 р. в СРСР за право виведення держави з кризи боролися два чітко визначених центри політичної влади: союзне керівництво (окрім М.Горбачова) і лідери республік. Перші виступали за соціалістичний вибір, розвиток системи рад, збереження єдиної держави в рамках СРСР. Другі заявляли про прихильність ліберальним підходам в економіці, про необхідність зміни радянської системи, вважали можливим здійснити це лише в рамках конфедеративного союзу держав [22; 465-466].

Підсумком так званого «Новоогарьовського процесу» розробки нового Союзного договору навесні-влітку 1991 р. (переговори М.Горбачова і лідерів республік у Ново-Огарьово) стало вироблення проекту Договору «Про Союз Суверенних Держав» [15; 28]. Проект було двічі парафровано – 23.04.1991 р. та 17.06.1991 р. Остаточна редакція Договору була опублікована у газеті «Правда» 15.08.1991 р. [23] У тій же газеті 03.08.1991 р. було опубліковано текст виступу М.Горбачова по телебаченню, в якому зазначалося, що «Союзний договір відкритий до підписання» з 20.08.1991 р. [24]

Проект Договору містив 7 основних принципів функціонування Союзу, що свідчили про суперечливий характер цієї спроби – спроби поєднати дуже різні інтереси республік і Центру [15; 30]. В цілому, Союз повинен був стати м'якою децентралізованою федерацією [25]. Її членами мали бути 9 з 15 союзних республік СРСР: Білорусія, Казахстан, РРФСР, Таджикистан і Узбекистан, Азербайджан, Киргизія, Україна і Туркменія [26].

Проте до підписання і ратифікації проекту справа не дійшла. 18.08.1991 р. новоутворений Державний комітет з надзвичайного стану (ДКНЗ) у складі ряду вищих керівників СРСР (Г.Янаєва – Віце-президента СРСР, В.Павлова – Прем'єр-міністра СРСР, В.Крючкова – Голови Комітету Державної Безпеки СРСР, Б.Пуго – Міністра внутрішніх справ СРСР, Д.Язова – Міністра оборони СРСР та інших) зробив спробу захопити владу і зробити політичний режим

Союзу жорсткішим. Члени ДКНЗ вважали, що підготовлений проект Союзного договору не відповідає федеративним принципам і результатами референдуму [15; 31-32]. У Зверненні Державного комітету з надзвичайного стану «До радянського народу» від 18.08.1991 р., серед іншого, йшлося: «... Скориставшись наданими свободами, зневажаючи паростки демократії, які щойно з'явилися, виникли екстремістські сили, що взяли курс на ліквідацію Радянського Союзу, розвал держави і захоплення влади будь-якою ціною. Розтоптані результати загальнонаціонального референдуму про єдність Вітчизни» [27]. Реакційний за своєю природою Комітет не мав підтримки суспільства ні в Росії, ні в Україні, ні в інших республіках Радянського Союзу, швидко зазнав поразки і остаточно дискредитував керівництво СРСР і КПРС.

05.09.1991 р., після провалу путчу, З'їзд народних депутатів СРСР прийняв Закон «Про органи державної влади і управління Союзу РСР у перехідний період» [28; 45-46], що мав силу, значення і характер конституційного закону, але без внесення поправок до самої Конституції. Згідно з цим законом, змінювалися структура та порядок формування Верховної Ради СРСР, скасовувалася посада Віце-президента, створювався Державна рада СРСР та інші органи влади і управління. Конституція Радянського Союзу продовжувала діяти лише в тій частині, в якій вона не суперечила цьому закону.

Спробу перевороту в Москві у серпні 1991 р. Верховна Рада Української РСР розцінила «як смертельну небезпеку, що нависла над Україною». Про це йшлося у прийнятій 24.08.1991 р. Постанові Верховної Ради України «Про політичну обстановку на Україні і невідкладні дії Верховної Ради України щодо створення умов неповторення військового перевороту». У Постанові було вказано, що у республіці немає достатніх механізмів захисту конституційного порядку, суверенітету, протидії незаконним розпорядженням самозваного державного комітету [29].

У зв'язку із цими обставинами, в той же день Верховна Рада України прийняла Акт проголошення незалежності України [30],

затверджений Постановою «Про проголошення незалежності України» [31] та Постановою «Про військові формування в Україні» [32].

У Акті проголошення незалежності України зазначалось наступне: «Виходячи із смертельної небезпеки, яка нависла над Україною в зв'язку з державним переворотом у СРСР 19.08.1991 р. (йшлося про путч ДКНЗ), продовжуючи тисячолітню традицію державотворення на Україні, виходячи з права на самовизначення, передбаченого Статутом ООН та іншими міжнародно-правовими документами, здійснюючи Декларацію про державний суверенітет України, Верховна Рада Української РСР урочисто проголошує незалежність України та створення самостійної української держави – України. Територія України є неподільною і недоторканою. Віднині на території України мають чинність виключно Конституція і закони України» [33].

У Постанові Верховної Ради УРСР «Про проголошення незалежності України» [31] йшлося, що з 24.08.1991 р. Україна є незалежною демократичною державою. Було закріплено, що з цього моменту чинними на території України є тільки її Конституція (малася на увазі Конституція Української РСР 1978 р. з відповідними змінами), закони, постанови Уряду та інші акти законодавства республіки. Крім того, Постановою було вирішено провести 01.12.1991 р. республіканський референдум на підтвердження Акта проголошення незалежності (на референдумі переважна більшість населення України підтримала Акт).

Постановою України «Про військові формування в Україні» було вирішено підпорядкувати всі військові формування, дислоковані на території республіки, Верховній Раді України, утворити Міністерство оборони України, Уряду України приступити до створення Збройних Сил України, республіканської гвардії та підрозділу охорони Верховної Ради, Кабінету Міністрів і Національного банку України [34].

Восени 1991 р. М.Горбачову ціною неймовірних зусиль вдалося відновити переговорний процес. За санкцією центральної і республіканської влади робочою групою

«Новоогарьовського процесу» було розроблено новий проект Договору – «Про створення Союзу Суверенних Держав (ССД) як конфедерації незалежних держав («конфедеративної держави») [35]. Попередню згоду на укладення Договору 09.12.1991 р. було надано 14.11.1991 р. тільки сімома республіками (Росією, Білорусією, Казахстаном, Киргизією, Таджикистаном, Туркменією, Узбекистаном). Але ця ідея була явно безперспективною. Дві республіки, в яких напередодні відбулися референдуми про незалежність (Вірменія та Україна), відмовилися увійти до конфедеративного союзу. У підсумку, 08.12.1991 р. вищими посадовими особами трьох основних республік Союзу РСР (Б.Єльциним та Г.Бурбулісом (РРФСР), С.Шушкевичем і В.Кебичем (Білорусь), Л.Кравчуком та В.Фокінім (Україна)) було підписано Біловезьку угоду – Угоду «Про створення Співдружності Незалежних Держав» (СНД), якою було остаточно юридично оформлено припинення існування Союзу Радянських Соціалістичних Республік і, натомість, – створено СНД як міжнародну організацію, членами якої стали суверенні незалежні держави [36].

Єдиної думки щодо причин розпаду СРСР не існує. Так, ряд дослідників шукають їх у «Новоогарьовському процесі». А.Барсенков прийшов до висновку, що доля Союзу була вирішена до початку серпня 1991 р. через нездоланні суперечності між керівництвом Союзу та керівництвом республік щодо Союзного договору. У підсумку: «результатом «Новоогарьовського процесу» ще до путчу стало створення документа, який означав припинення існування СРСР як єдиної держави. Можливе підписання Договору не означало би «миттєвого» зникнення СРСР, оскільки ще зберегалися єдина армія, валюта, інфраструктура (енергетична, транспортна), але його розпад при свідомій ліквідації спільних управлінських інститутів ставав питанням найближчого часу. Підготовлений до підписання проект Договору по суті легалізував відносини між колишніми союзними республіками» [37; 225].

Д.Златопольський [38] та П.Кремнев [39] вказали на те, що проект Договору «Про

Союз Суверенних Держав» вів до руйнування єдиної держави. А.Шубін висловився схожим чином, вважаючи фатальною згоду Горбачова на розробку нового Союзного договору [40; 20-21].

І.Фроянов заявляв про відсутність будь-яких правових передумов для перегляду Договору 1922 р. і змову М.Горбачова з «республіканськими сепаратистами», якою «порушувалася воля народу, висловлена на референдумі 17 березня 1991 р.» [41; 670].

З.Станкевич зауважив, що розпад СРСР був неможливий без «суверенізації» РРФСР, тобто фактичного зрівнювання цієї союзної республіки – «несучої конструкції» Союзу, у правах з іншими республіками. Процес перетворення РРФСР на «звичайну» союзну республіку, був об'єктивно націлений на руйнування СРСР. Разом з тим, Станкевич підкреслив, що «суверенізація» РРФСР носила яскраво виражений суб'єктивний характер, а роль об'єктивних чинників у реалізації цієї ідеї була незначною [42; 205].

Однак висновки, подібні до останніх, видаються не лише політизованими, а і поверховими, адже не враховують того, що розпад СРСР був зумовлений цілим рядом глибинних причин. Це, у свою чергу, включає «фатальність» подій, які відбулись протягом короткого проміжку часу «Новогогарьовського процесу» чи дещо довшого періоду розробки та підготовки до укладення нового Союзного договору.

На думку Р.Ялишева, вирішальними у розпаді СРСР були фактори загострення міжнаціональних відносин, що провокувались проблемами кордонів і територій, утиском національних прав, економічне суперництво етносів. Він зазначив, що «процес формування адміністративних кордонів в СРСР з моменту його створення не завжди відповідав кордонам проживання тих чи інших національностей... Система вибудовування народів за статусом в процесі національно-державного будівництва СРСР: від союзних республік до автономних утворень різного рівня в цілому відповідала інтересам народів, але в ряді випадків провокувала образи і конфліктні ситуації між народами. Серед інших причин загострення національних відносин

можна виділити сталінську національну політику. Депортації деяких народів, утиск національних прав і тому подібне породжували глибокі образи, які виплеснулися на поверхню в роки «перебудови».

Зіграв свою роль демографічний фактор: в окремих республіках йшли процеси збільшення чисельності російськомовного населення, що викликало стурбованість представників корінних національностей. У ряді випадків основною причиною загострення міжнаціональних відносин було економічне суперництво представників різних етносів: такі конфлікти часто починалися на ґрунті конкуренції, а потім переходили в розряд міжнаціональних» [15; 32-33].

Втім, кожен з подібних підходів видається спрощеним. Чітких концепцій, що однозначно пояснювали би розпад СРСР якимись конкретними групами факторів (економічними, політичними чи соціальними тощо), наразі не існує. Не витримують критики і «зручні» у політичному сенсі підходи, за якими розпад Радянського Союзу пояснюється економічною кризою, «операцією Заходу», «прагненням Єльцина, Кравчука та Шушкевича та їхнього оточення посилити власну владу» або сукупністю цих факторів.

Водночас, не можна заперечувати і закономірність припинення існування Союзу РСР. Що ж до причин та передумов, то видається, що мова повинна йти про цілий комплекс історично обумовлених факторів, які призвели до неможливості подальшого збереження СРСР – ні як децентралізованої федерації, ні як конфедерації, ні утворення якогось іншого виду. Одним із таких факторів, безперечно, було прагнення народів Союзу, що мали власну державність, досягти незалежності своїх країн, відновити державний суверенітет. Це у повній мірі справедливо і для українського народу.

Література

1. Nordhaus W. Soviet Economic Reform: The Longest Road // *Brookings Papers on Economic Activity*. – №1. – 1990.
2. Кульчицький С. Імперія та ми // *День*. – 31.01.2006.

3. Материалы Комитета государственной безопасности от 29.12.1975 г. // Yale University [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://yalepress.yale.edu/yupbooks/sakharov/images/sakharov_pdf/Sakharov108.pdf
4. Геллер М.Я. Горбачев: победа гласности, поражение перестройки // Советское общество: возникновение, развитие, исторический финал. – РГГУ, 1997. – Т. 2.
5. Закон СССР от 01.12.1988 г. №9853-ХІ «Об изменениях и дополнениях Конституции (Основного Закона) СССР» // Сборник документов КПСС, законодательных актов, деклараций, обращений и президентских указов, посвященных проблеме национально-государственного суверенитета. – М., 1991.
6. Закон СССР от 20.12.1989 г. №961-І «Об уточнении некоторых положений Конституции (Основного Закона) СССР по вопросам порядка деятельности Съезда народных депутатов СССР, Верховного Совета СССР и их органов» // Сборник документов КПСС, законодательных актов, деклараций, обращений и президентских указов, посвященных проблеме национально-государственного суверенитета. – М., 1991.
7. Закон СССР от 23.12.1989 г. №974-І «Об изменениях и дополнениях статьи 125 Конституции (Основного Закона) СССР» // Сборник документов КПСС, законодательных актов, деклараций, обращений и президентских указов, посвященных проблеме национально-государственного суверенитета. – М., 1991.
8. Закон СССР от 14.03.1990 г. №1360-І «Об учреждении поста Президента СССР и внесении изменений и дополнений в Конституцию (Основной Закон) СССР» // Сборник документов КПСС, законодательных актов, деклараций, обращений и президентских указов, посвященных проблеме национально-государственного суверенитета. – М., 1991.
9. Закон СССР 10.04.1990 г. «Об основах экономических отношений Союза ССР, союзных и автономных республик» // Ведомости Съезда народных депутатов СССР и Верховного Совета СССР. – 1990. – № 16. – ст. 270.
10. Закон СССР от 26.04.1990 г. «О разграничении полномочий между Союзом ССР и субъектами федерации». Ведомости Съезда народных депутатов СССР и Верховного Совета СССР. – 1990. – № 19. – ст. 329.
11. Декларація про державний суверенітет України від 16.07.1990 р. // Відомості Верховної Ради УРСР. – 1990. – №31. – ст. 429.
12. Свистунов В.В. Радянська державність та право в Україні (1945-1991 рр.). Історія держави та права України за ред. А.Чайковського. – К., 2004.
13. Шубин А.В. Распад СССР: роль субъективных факторов // Советские исследования: Взгляд из XXI века: <http://www.soviethistory.Tu/sovhist/a-35.html>. – С. 16.
14. Станкевич З.А. История крушения СССР: Политико-правовые аспекты. – М., 2001.
15. Ялышев Р.А. Проблема нового Союзного договора и его роли в распаде СССР. – Автореф. канд. ист. наук. – С.-П.: 2011.
16. Постановление ВС СССР от 03.12.1990 года № 1809-1 «Об общей концепции нового Союзного Договора и предлагаемом порядке его заключения» // Ведомости СНД и ВС СССР. – 1990. – № 50. – ст. 1077.
17. Постановление Съезда Народных Депутатов СССР от 25.12.1990 №1858-1 «Об общей концепции нового Союзного договора и порядке его заключения [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://pravo.levonevsky.org/baza/soviet/sss0588.htm>
18. Бойко О. Еволюція суспільних поглядів та процесів: від ідеї оновленого Союзу до проголошення незалежності України (січень-серпень 1991 р.) // Людина і політика. – 2001. – № 4. – С. 41-44.
19. Постановление СНД СССР от 24 декабря 1990 года № 1856-1 «О проведении референдума СССР по вопросу о Союзе Советских Социалистических Республик» // Ведомости СНД и ВС СССР. – 1990. – № 52. – ст. 1161.
20. Постановление Верховного Совета СССР «Об организации и мерах по обеспе-

АНОТАЦІЯ

Стаття присвячена центробіжним процесам, характерним для періоду Перебудови у Радянському Союзі, їхнім передумовам, тенденціям перебігу та наслідкам. Проаналізовано сутність цих тенденцій в Українській РСР, окреслено останні спроби керівництва Союзу РСР зберегти єдність держави шляхом укладення нового Союзного договору, зроблені висновки щодо основних причин розпаду Радянського Союзу.

SUMMARY

The article is devoted to the centrifugal processes, typical for the period of Perestroika in the Soviet Union, their prerequisites, trends and consequences. The nature of these trends in the Ukrainian SSR, the last attempts of the USSR' leadership to preserve the unity of the state by the conclusion of a new Union treaty are analyzed, conclusions regarding the main reasons for the collapse of the Soviet Union are made.

ченню проведення референдуму ССРСР по вопросу о сохранении СРСР» // Известия. – 1991. – 19 января. – С. 3.

21. Хаврук І.А. Референдум 17 березня 1991 року в Україні // Грані. – № 3(77). – 2011. – С. 41-44.

22. Чешко С.В. Роль этнонационализма в распаде СССР. – С. 465-466.

23. Договор «О Союзе Суверенных Государств» // Правда. – 15.08.1991.

24. Текст обращения Президента СССР М.С. Горбачёва // Правда. – 03.08.1991.

25. Договор о Союзе суверенных государств // Советская Россия. – № 159 (10610). – 15.08.1991.

26. «Многое сложилось бы иначе...» // Красная звезда. – 16.08.2003.

27. Обращение к советскому народу // Известия. – 1991. – 20 августа.

28. Закон СССР от 5 сентября 1991 года № 2392-І «Об органах государственной власти и управления Союза ССР в переходный период» // Государственный архив Российской Федерации. – Ф. Р-9654. Оп. 1. Д. 184. – Л. 45-47.

29. Шинкарецкая Г.Г. Как распался Союз Советских Социалистических Республик // Вестник Института государства и права РАН. – 27.02.2011.

30. Акт проголошення незалежності України від 24.08.1991 р. // Відомості Верховної Ради. – 1991. – №38.

31. Постанова ВР УРСР «Про проголошення незалежності України» від 24.08.1991 р. // Відомості Верховної Ради. – 1991. – №38.

32. Постанова Верховної Ради України «Про військові формування в Україні» від 24.08.1991 р. // Відомості Верховної Ради

України. – 1991. – №38.

33. Акт проголошення незалежності України від 24.08.1991 р. // Відомості Верховної Ради України. – 1991. – №38.

34. Постанова Верховної Ради України «Про військові формування в Україні» від 24.08.1991 р. // Відомості Верховної Ради України. – 1991. – №38.

35. Договір «О Союзе суверенных государств» // Правда. – 27.11.1991.

36. Соглашение о создании Содружества Независимых Государств от 08.12.1991 // Ведомости СНД и ВС РСФСР. – 19.12.1991. – №51. – Ст. 1798.

37. Барсенков А.С. Реформы Горбачева и судьба союзного государства. 1985-1991. – М., 2001. – С. 225.

38. Златопольский Д.П. Государственный суверенитет и проблема возрождения федеративного государства // Журнал OBSERVER [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.rau.su/observer/N05-695/006.htm>

39. Кремнев П.П. Образование и прекращение существования СССР как субъекта международного права. // Вестник Московского университета. Серия Право. 2000. – №5. – С. 65-85.

40. Шубин А.В. Распад СССР: объективные причины и субъективный фактор // Распад СССР. Документы. М., 2006. – С. 20-21.

41. Фроянов И.Я. Погружение в бездну: (Россия на исходе XX века). – СПб., 1999. – С. 670.

42. Станкевич З. История крушения СССР: Политико-правовые аспекты. М., 2001. – С. 205-206.